

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

А. Г. БУЛЬВІНСЬКИЙ (Київ)

Конотопська битва 1659 р.

Однією з переломних подій в політичній історії України XVII ст. була українсько-московська війна 1658–1659 рр. Саме в результаті цієї війни, як показав час, принципово вирішувалося питання, з ким пов'яже свою подальшу історичну долю козацька Україна — з парламентарною, але католицькою Польщею, чи з абсолютистською, але православною Московією.

Вітчизняна історіографія довгий час, в силу суб'єктивних причин, обходила це питання стороною, незважаючи на велике значення, яке мала ця війна та її кульмінація — Конотопська битва для української історії. Публікації, присвячені Конотопській битві, які з'явилися останнім часом, в своїй більшості є або некритичним переказом викладів окремих дореволюційних істориків, або такими, що змальовують дану проблему лише в загальних рисах. Тому автор ставить собі за мету проаналізувати існуючі версії опису битви та на цій підставі запропонувати якомога більш детальну реконструкцію ходу самої битви та подій, котрі безпосередню передували їй. При аналізі наслідків Конотопської битви і війни в цілому автор в першу чергу подає ті з них, які пройшли повз увагу інших дослідників.

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького в серпні 1657 р. царський уряд робить активну спробу остаточно приєднати Україну до Московської держави, інкорпорувавши її на цей раз не лише формально, як в 1654 р., але і реально. Москву однозначно не влаштовував фактично існуючий стан лише номінальної зверхності московського царя над Україною, гарантією чого був величезний авторитет, який мав Б. Хмельницький. Дії росіян, спрямовані на реалізацію цих намірів, привели до загострення відносин Москви з новим гетьманом Війська Запорозького Іваном Остаповичем Виговським, який, будучи прихильником автономного розвитку України в складі Московської держави, не хотів піддаватися тиску царського уряду і погоджуватись із зміною фактично існуючого незалежного статусу України. Розуміючи чіткий намір царського уряду ліквідувати автономний статус України в складі Московської держави, а також з огляду на відкриту підтримку московським урядом всіх опозиційних гетьману сил всередині України, Виговський влітку 1658 р. приймає рішення щодо розриву з Москвою і йде на союз з Польщею. Підтвердженням цього нового курсу гетьмана стала Гадяцька угода з поляками 6 вересня 1658 р., яка зафіксувала повернення України до складу Речі Посполитої.

Москва, не бажаючи втрачати Україну, в жовтні 1658 р. посилає на її територію 20-тисячний корпус під командуванням белгородського воевода окольничого князя Г. Г. Ромодановського¹. Розпочинається відкрита агресія російської держави проти Війська Запорозького. Ромо-

дановському не вдається досягти в Україні значних успіхів, тому царський уряд, провівши взимку 1658–1659 рр. додаткові набори всіх категорій служилих людей ², направляє в Україну боярина і намісника Казанського князя О. М. Трубецького з 100-тисячним військом, 26 березня він вступає на українську територію. Основні події війни розгортаються під українським прикордонним містом Конотопом. Після невдалого штурму конотопських укріплень 29 квітня ³, в якому росіяни втратили пораненими 2594, покаліченими -- 386, вбитими -- 514 чол., Трубецької вирішує блокадою примусити захисників міста (Чернігівський і Ніжинський полки, разом близько 4 тис. чол.) на чолі з сіверським гетьманом Г. Гуляницьким до здачі.

Героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика Трубецького зумовлена, з одного боку, царською усановкою не доводити справу до великої битви, оскільки війська Московської держави виснажені у війнах із Швецією і Польщею, а перспектива нових великих втрат була вкрай небажаною, а з іншого, — застарілою організацією збройних сил в цілому, про що буде мова далі, дали змогу гетьману Виговському дочекатися своїх союзників -- кримських татар. Проігнорувачи останню ініціативу Трубецького про владнання конфлікту шляхом переговорів (гетьман посадив під домашній арешт посланих з цією метою 4 червня донських козаків на чолі з Є. Савіним ⁴), Виговський нав'язує царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

Дочекавшись певних вістей, що на допомогу йому іде кримський хан Мухаммед-Прей IV, Виговський вирушає з села Викова (зараз смт Новий Биків Бобровицького району Чернігівської обл.), де він стояв обозом, в напрямку на Конотоп ⁵. Пройшовши Галицю та Ічню, гетьман зупиняється на Круничполі, що в 10 верстах на північ від Ічні на р. Удаї. Самовидець повідомляє, що Виговський прийшов на Круничполе, маючи при собі Нурадин-султана ⁶.

24 червня на Круничполе прибуває Мухаммед-Прей з 30 тис. кримських, белгородських, ногайських, азовських татар і темрюцьких черкас ⁷. За повідомленням М. А. Маркевича, їх очолював не безпосередньо сам хан, а друга особа в ханстві, якій належало право на престол, — Калга-султан ⁸. У Виговського було 16 тис. козаків ⁹ при десяти полковниках: чернігівському О. Силичу, переяславському Т. Цецорі, канівському І. Лизогубу, уманському М. Ханенку, черкаському Ф. Джулаю, кальницькому І. Вертелецькому, паволоцькому І. Богуну, білоцерківському І. Кравченку, подільському О. Гоголю, прилуцькому П. Дорошенку і генеральна старшина: генеральний обозний Т. Носач і генеральні військові судді Г. Гапонович і Ф. Лобода ¹⁰. Крім цього, з Виговським було 2–4 тис. найманців ¹¹, в основному поляків, а також сербів, валахів, молдаван і німців, яких очолювали коронний обозний А. Потоцький і український шляхтич Ю. Немирич ¹².

Про події на Круничполі нам відомо з двох джерел: літопису сучасника подій Самовидця та протоколів допитів у Москві учасників зустрічі на Круничполі двоюрідного брата гетьмана Ю. Виговського і дядька гетьмана І. Виговського, заарештованих росіянами пізніше. Самовидець так описує зустріч союзників та їх домовленість: "І там гетьман Виговський з усією старшиною, а полковники і сотники з усією черню присягали хану кримському на тому, щоб його не відступати, там же і хан з султанами і усіма мурзами присягав козакам, щоб їх не відступити в тій війні, як ударяться з військами московськими" ¹³. На відміну від Самовидця, який зображає договір Виговського з ханом угодою на одну конкретну військову кампанію, Виговські на допитах у Москві подають угоду як довгостроковий військовий договір із зобов'язаннями сторін надати союзнику військову допомогу у його війні з будь-яким

противником: "...На кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану з ордою тому ж допомагати гетьману проти всякого неприятеля; договір був підкріплений присягою з обох боків і потім хан, роздавши запорозькій старшині халати, пішов разом з гетьманом під Конотоп"¹⁴. Турецький історик, сучасник подій Наїма, на жаль, про зустріч Виговського з ханом згадує лише однією фразою: "Гетьман, повідомлений про це (про прибуття Мухаммед-Прея. — Б. А.), поспішив приєднатись до хана із своїми військами і був удостоєний його уваги"¹⁵. Свідчення Виговських щодо довгострокового характеру угоди між гетьманом і татарами цілком можуть відповідати дійсності, оскільки, по-перше, гетьман був у дуже залежному стані від кримського хана, без військ якого він не мав достатньо сил для вирішальної битви з Трубецьким, а по-друге, хотів мати постійного воєнного союзника, хай навіть такого непевного, як кримці, оскільки поляки, зайняті ще з 1655 р. війною зі шведами, істотної збройної допомоги гетьману подати не могли. Щодо процедури самої присяги, то, наприклад, М. І. Костомаров подає її дещо відмінною від наведених свідчень. Він пише, що загальної присяги всіх козаків не було: гетьман із старшиною присягали від УСІЄЇ України, полковники — за свої полки, сотники — за свої сотні. О. І. Рігельман повідомляє, що договір між козаками і татарами був підтверджений після присяги ще й письмово: "...І в тому письмово між собою затвердили"¹⁷.

Остаточно владнавши таким чином між собою відносини, союзники одразу рушили під Конотоп, до якого від Круничполя було три денних переходи. Донські козаки, посланці Трубецького, котрих Виговський віз у своєму обозі, свідчили пізніше в Москві, що "хан кримський з ордою пішов під Конотоп своїм обозом наперед з усією ордою, а Виговський з черкасами йшов позаду і, не дійшовши до Конотопа дня за два, Виговський з козаками пішов наперед хана"¹⁸. Не дійшовши 22 версти до Конотопа, союзники зупиняються біля с. Тиниці, що лежало в низині р. Борзни (зараз село Бахмацького району Чернігівської обл.). Звідси вони для розвідки та взяття "язиків" відправляють козацько-татарський загін до переправи через р. Куколку, яка, пише О. М. Лазаревський, в літописах невірно називається Соснівкою¹⁹. Переправа знаходилася в 12 км на південний захід від Конотопа. Самовидець так повідомляє про це: "...І зараз з-під Тиниці під'їзд добрий відправили, де прийшовши на переправу в селі Соснівці, немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопу заставу отправлявали і там того дня розійшлися"²⁰. Щодо кількості розвідувального загону, то Наїма повідомляє, що "біля ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка знаходилася біля вказаної фортеці"²¹. З "статейного списку" Трубецького дізнаємося, що бій козацько-татарського загону на переправі під Соснівкою 27 червня відбувся з "московськими сторожовими сотнями"²².

Інший відомий козацький літописець С. Величко повідомляє, що бій відбувся під с. Шаповалівкою, яке знаходиться на тій же Куколці, але на два кілометри ближче до Конотопа. За Величком, під Шаповалівкою була розбита "значна партія московського війська"²³. О. М. Лазаревський, найавторитетніший дослідник історії Конотопщини, проте, взагалі висловлює сумніви з приводу того, чи вже існувала сама Шаповалівка під час зазначених подій²⁴. Після бою козаки і татари з "язиками" відійшли від Соснівки. Полонені розповіли про розташування царських військ під Конотопом і сказали, що росіяни не чекають напад на неприятелів.

Довідавшись таким чином про прихід Виговського, "кн. О. М. Трубецькой з товаришами, з государевими ратними людьми вийшли за обози", в яких вони стояли, облягаючи Конотоп, "і від обозів... окольнічі з государевими ратними людьми своїх полків ходили проти

тих зрадників черкас і татар до села Соснівки до переправи" ²⁴. На жаль, "статейний список" Трубецького не називає імен полководців, які очолили ці війська. Самовидець вказує, що війська, відправлені до переправи, очолювали окольнічі Г. Г. Ромодановський і С. Р. Пожарський ²⁶. Третім керівником експедиції був, мабуть, окольнічий С. П. Львов ²⁷. Крім того, О. М. Трубецької й інший царський воєначальник, стольник Ф. Ф. Куракін, "послали до них своїх полків голів з сотнями і рейтарських і драгунських полковників з рейтарами і драгунами" ²⁸. Гетьман І. Безпалий (сепаратно обраний в листопаді 1658 р. опозиційне настроєними до гетьмана Виговського лівобережними козаками з подачі Ромодановського), який разом з царськими воєводами брав участь в облозі Конотопа, послав з С. П. Львовим і С. Р. Пожарським дві тисячі своїх козаків на чолі з полковниками. Г. Івановим і М. Козловським ²⁹.

Щодо кількості військ, які Трубецької послав проти Виговського до Соснівської переправи, то в літературі і джерелах існують розбіжності. Сам гетьман в листі до коронного обозного називає цифру 15 тисяч ³⁰. Самовидець наводить цифру 20–30 тис. ³¹, С. Величко пише, що під команду Пожарського було дано "кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська" ³², тобто, ті ж 20–30 тис., що і у Самовидця. Польські джерела говорять про 40–50 тис. росіян ³³, Наїма – про 50 тис. ³⁴, писар волинського каштеляна С. К. Беневсько-го К. Перетяткович у своїх спогадах, записаних у 1683 р., називає цифру в 60 тис. чоловік ³⁵. Вітчизняні історики найчастіше називають цифру в 30 тис. – це В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, Д. І. Дорошенко, М. Марченко, Ю. А. Мицик, О. М. Апанович, В. Шевчук. Хоча, наприклад, дореволюційний польський історик Н. І. Павліщев і український радянський історик Л. В. Олійник оцінюють кількість військ Пожарського в 10 тис. чоловік. Щодо складу військ, то, як повідомляє інший козацький літописець сучасник подій Ф. Сафонович, в ньому, крім кінноти, була й піхота: "Там же війська московські, не сподіваючись татар вийшли кінно і з піхотою з табору противко Виговського" ³⁶.

Ймовірно, ці війська були послані Трубецьким до переправи вранці наступного дня після сутички роз'їздів, з тим щоб остаточно покінчити з Виговським. Росіяни або не чекали, що з Виговським будуть татари, як вважає Ф. Сафонович, або, навпаки, як пише ще один козацький літописець Г. Грабянка, хотіли "його з ордою розірвати" ³⁷. Сам Трубецької, на жаль, в своєму "статейному списку" з цього приводу нічого не уточнює.

Російські війська першими прийшли під Соснівку. Про це недвозначно повідомляє Самовидець: "...І там прийшовши гетьман Виговський Соснівки ку переправи, застав великі війська його царської величності з якими був окольнічий князь Григорій Ромодановський і князь Пожарський і інших багато начальних людей кінних і піших..." ³⁸. Про те, що росіяни першими прийшли на переправу, свідчить і Наїма, повідомляючи, що татарські роз'їзди спочатку виявили царські війська біля переправи, а потім на військовій раді союзників було прийнято рішення атакувати саме їх, а не ту частину, яка залишилася під Конотопом: "Під час роз'їздів своїх навколо фортеці спіймали шість чоловік неприятелів, які показали перед ханом слідує: тепер військо, що окопалось біля обложеної фортеці, складається з 50000 чоловік, і стільки ж хороброї і легкої піхоти і кавалерії відряджено для охорони бродів цієї великої річки проти нападу козаків і татар". Всі війська, вибрані для походу, були зібрані, тому "відкрилась військова рада, на якій було визначено: зробити спершу напад на неприятелів, які займають берег вказаної річки" ³⁹.

Гетьман Виговський надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він казав посланцям Трубецького: "...Коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа"⁴⁰.

28 червня, у вівторок, рано-вранці гетьман Виговський, як повідомляє Самовидець, "військо, вишикувавши козацьке і польські корогви, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом перебраним до бою"⁴¹. Наїма так розповідає про це: "Козацькі війська рушили вперед, і за ними слідували татарські сили. Проїхавши важкі і болотисті місця вони наближались до неприятеля"⁴².

З розповіді в Москві, 26 липня, посланців гетьмана І. Безпалого, військового осавула С. Черкеса з товаришами, які були учасниками битви під Соснівкою, нам відомо, що на початковому етапі бою біля переправи брали участь, крім козаків і найманців, і татари⁴³. Самовидець повідомляє також, що хан взяв з собою на Пусту Торговицю не всі свої війська, а лише відбірні ("перебрані"). Іншу частину, зрозуміло, залишивши Виговському. Оскільки Виговський мав першим вступити в бій проти ще свіжих сил противника, то логічно було б залишити з ним більшу частину війська союзників, відправивши в обхід вагому, але меншу частину. Козаків і найманців з гетьманом було близько 20 тис., татар з ханом — 30 тис., отже, хан, йдучи в обхід царських військ, мав виділити Виговському не менше 5 тис. й, мабуть, не більше 15 тис. чоловік. Найімовірніше, що з гетьманом до переправи пішло 25—35 тисяч війська, а з ханом на Пусту Торговицю 15—25 тисяч.

На думку О. М. Лазаревського, царські війська розташувалися на конотопській стороні Соснівської переправи по берегах Куколки. Отже, коли гетьман Виговський прийшов в Соснівку, його від царських військ відділяло русло річки **.

Татарський хан, відокремившись від Виговського, пішов по південному берегу Куколки до урочища Пустої Торговиці, яке знаходилося в семи кілометрах на схід від Соснівки в улоговині русла колишньої р. Торговиці, яка являла собою сильно заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами. Переправившись там через річку на конотопську сторону, Мухаммед-Прей чекав розпалу битви Виговського з Ромодановським і Пожарським.

"Статейний список" Трубецького, на відміну від повідомлень Самовидця й Наїми, говорить, що першими, близько двох годин дня, на переправу прийшли виговці, а лише після цього Трубецької вислав туди свої війська. Незалежно від того, чи росіяни прийшли під Соснівку раніше виговців чи пізніше, вони, як свідчить той же документ, не знали ні чисельності, ні складу військ противника: "...А чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо"⁴⁵.

Але ця обставина не завадила їм, перейшовши Куколку, першими атакувати козацько-татарські війська на переправі, що підтверджують пізніші свідчення посланців Безпалого в Москві: "...Від обозу відійшли 7 верст і, перейшовши переправу, на татар і на німців вдарили сміливо без опаски, тому, що тут об'явилось людей не дуже багато, а більше і не чекалось, і хотіли тих людей знести..."⁴⁶. Потрібно відмітити, що за версією турецького історика, першими розпочали атаку козаки Виговського, а не росіяни⁴⁷, але оскільки про це пише не очевидець, то більшої довіри заслуговують свідчення посланців Безпалого, які були учасниками битви.

Щодо опису ходу битви, то свідчення джерел є дуже лаконічними: Самовидець: "...І на кілька годин у тої переправи великий бій був. Але хан з ордами з тилу від Конотопу ударивши, оних зламав..."⁴⁸; Ф. Софонович: "...А татари, переправившись Конотоп в вершинах за Соснів-

кою, долинами зайшли ззаду (бо спереду до греблі соснівської і йшло військо козацьке) разом несподівано з обох сторін вдарили на московське військо"⁴⁹; Г. Грабянка: "...Де mocno ударившись любо і довго з собою битву заводили..."⁵⁰; С. Величко: "...Він мало від неї (Куколки. — Б. А.) віддалився, коли наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й міцним нестерпним пориванням на православних християн і, не давши їм анітрохи справитися, зараз же зусібч розгромили їх до решти..., з тої поразки міг втікати до свого табору під Конотоп хіба що, хто мав крилаті коні"⁵¹; Наїма: "Козаки почали атаку, а за ними слідували татари: смертоносні стріли бризгали, як дощ, на стан неприятельський. В цей час хан з декількома хоробрими вошами з підвищеного місця оглядав театр дій, і молився про перемогу, якою він скоро і потішився: лише годину тривав бій, як неприятелі почали тікати"⁵². І. Безпалій в своєму листі від 15 липня царю так описує битву "...Військо Виговського із татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка, не малий задор і бій за переправою з обох сторін учинили і... ті неприятелі безвісно під'їзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік"⁵³.

Для розуміння причин "занепаду з государево! сторони ратним людям" важливими є свідчення посланців Безпалого в Москві, які розповіли, що у розпалі бою "на них прийшли ззаду хан з усіма татарами і черкасами, звідки їх не чекали і з того боку, де їх і не побоювались, тому що з того боку, звідки вони зайшли, переправа — болото велике; в довжину того болота скільки верст, про те сказати не можемо, а поперек зверсту, тим то і підманило, і вдарили татари і інші близько боярського обозу..."⁵⁴.

"Статейний список" Трубецького про хід битви повідомляє досить коротко: "...І був бій до вечерні, а по вечерні татарови многі люди і черкаси обійшли государевих ратних людей, спірним гребнем від села Попівки, і почали побивати і в полон брати, і в обози вбили..."⁵⁵. Навряд чи це свідчення можна трактувати як другий обхідний маневр виговців, як вважає О. М. Лазаревський⁵⁶, оскільки, згідно з усіма джерелами, по-перше, обхід царських військ татарами був лише один, а по-друге, сам бій відбувався на лівому березі Куколки. Ймовірніше, як пише той же Лазаревський у своїй більш ранній роботі, головним місцем битви Виговського з Пожарським стали околиці Сарановки, "на це вказують могилки, розсіяні біля урочища Городища. Тут же часто знаходять уламки сабель, кольчук, ядра і інше"⁵⁷. Дуже сумнівним є те, що виговці, пройшовши лівим берегом Куколки до Попівки і переправившись там, завдали удару по військах Ромодановського і Пожарського від "спірного гребня", оскільки цей вал знаходився в районі перехрестя доріг — старої Прилуцької, яка йшла з Соснівки на Конотоп, і путівця із с. Підлишного в Попівку, тобто, всього в декількох кілометрах від Конотопа, де стояв Трубецькой із значною кількістю військ. Крім того, головний бій мав би відбутися на правому конотопському березі Куколки, що суперечить свідченню більшості джерел. Достовірнішим видається те, що російський сучасник говорив про той же обхідний маневр татар, як й інші джерела, але йому здалося, що обхід було здійснено через більш йому відому попівську переправу, а не через маловідому Пусту Торговицю, як було в дійсності.

З урахуванням цього пояснення хід битви можна реконструювати таким чином. Під натиском російських військ Виговський відступав вздовж заболоченого русла Торговиці в напрямку до городища Пустої Торговиці. Татарські війська, вибравши зручний момент, кинулись на російські з тилу. Росіяни опинилися у пастці, оскільки від Конотопа їх

відділяла заболочена Торговиця, а спереду і ззаду були татари і козаки. Деморалізовані ударом з тилу росіяни почали тікати і стали легкою здобиччю татарської кінноти і козацької піхоти.

Величко в своєму "Літописі" дає дещо відмінний від інших джерел і наведеної версії опис початкового етапу битви. Він пише, що після сутички розвідувальних роз'їздів виговців і росіян під Шаповалівкою 27 червня гетьман в той же день наблизився до Конотопа, залишив у певному захисті за річкою Соснівка всіх татар і з ними половину козаків, а сам з другою половиною козаків несподівано вдарив на світанку (28 червня. — Б. А.) на російські і козацькі війська, що були при гетьмані Безпалому. Цим розбійницьким нападом учинив він превелику шкоду військовим людям, що здобували Конотоп, і відігнав кінські табуни. Князі Трубецької і Ромодановський, побачивши, що військо Виговського, яке напало на них, "у десятькрат менше від їхнього великоросійського війська, і оговтавшись після несподіваного нападу та не сподіваючись більше з Виговським війська, а також підступності від нього, виправили зараз же на нього згаданого кн. Симеона Пожарського, давши йому під команду кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська". Тоді Пожарський, "мавши мужнє серце і звіряючись на свою фортуна... вибрався з наданим військом до Конотопу і зараз же давши поблизу бій Виговському, зломив його не без ущерблення і кріпко став на нього наступати, віддаляючись від Конотопа". За Величком, в цій сутичці були взяті козацькі "язики", які на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався далі за Виговським, оскільки попереду стоять ще численні війська, навмисне залишені Виговським з ханом і царевичами Калгою і Нурадином, а також з великими мурзами Ширинбеєм і Дзяман-Сайдаком. Але Пожарський зневажив пересторогу полонених і, "будучи запалений Марсовою охотою, ані гадки не маючи про зміну своєї фортуни, перед усіма своїми воєначальниками вимовив на козацьку розповідь такі слова, повні зайвої пихи й високої про себе гадки: "Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин-бея, зараз же рушив і міцно почав налягати на Виговського. Коли ж перегнав Виговського через згадану болотну і грузьку річку Соснівку,... то переправившись слідцем зі всім військом і сам"⁵⁸.

Отже, за повідомленням Величка, Виговський, залишивши більшу частину свого війська в засідці за Соснівкою, вранці 28 червня підходить до самого Конотопа і нападає на війська, які були під командуванням І. Безпалого. Росіяни, побачивши, що на них напало невелике військо, посилають проти Виговського кн. Пожарського з військами. Пожарський завдає гетьману удару під самим Конотопом, змушуючи його відступити. Відступаючи з боєм за переправу, Виговський тим самим ніби заманює туди царські війська.

(Далі буде)

¹ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. — С. 71.

² Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1862. — Т. 2. — С. 119—120.

³ Російський державний архів давніх актів, ф. 210: Розрядний приказ, оп 9; Стовпці Московського стола, од. зб. 275, арк. 270, 273—277, 286—298.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР) — К., 1863. — Т. 4. — С. 238.

⁵ В о с т о к о в А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская Старина. — К., 1890. — Т. XXVIII. — №. — С. 40—41.

* Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 79—80.

⁷ АЮЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 298.

* Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — С. 44.

- ¹ Костомаров Н. Гетьманство Виговского // Основа. — СПб., 1861. — № (июль). — С. 91.
- ¹⁶ АЮЗР. — СПб., 1892. — Т. 15 — С. 405
- ¹⁷ Костомаров Н. Указ. соч.
- ² Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Льюссер, 1974. — С. 69.
- ³ Літопис Самовидця. — С. 79—80.
- ¹⁴ Востоков А. Указ. соч.
- ¹⁵ Казем-Бек М. А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи планет // Журнал Министерства Народного Просвещения — СПб 1835. — № 6 — С. 355
- ¹⁶ Костомаров Н. Указ. соч.
- ¹⁷ Ригсльман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847 — С. 21.
- ¹⁸ АЮЗР. — Т. 15. — С. 421
- ¹⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. — С. 208.
- ²⁰ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ²¹ Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ²² АЮЗР — Т. 4 — С. 238
- ²³ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 251—252
- ²⁴ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 210
- ²⁵ АЮЗР — Т. 4 — С. 238
- ²⁶ Літопис Самовидця — С. 79—80
- ²⁷ АЮЗР — Т. 15 — С. 401—402
- ¹⁸ Там же. — Т. 4. — С. 238.
- ¹⁹ Там же. — Т. 15. — С. 401—W2.
- ³⁰ Національна бібліотека в Варшаві (далі — НБВ) Відділ мікрофільмів, №7346, 19819 А-387.
- ¹⁷ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ² Величко С. Назв. праця — С. 251—252
- ³ Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст // Український археографічний щорічник. Нова серія — Вин 1 // Український археографічний збірник. — К., 1992 — Т. 4. — С. 81.
- ³⁴ Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 356
- ³⁵ Новицкий И. Неизданный рассказ очевидца (Криштофа Перетятковича) о переговорах Польши с козаками 1657—1659 годах // Киевлянин. — 1871. — №2.
- ³⁶ Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992 — С. 235. ³⁷ Грабянка Г. Летопись — К., 1854 — С. 166—168. ³⁸ Літопис Самовидця. — С. 79—80.
- ³⁹ Казем-Бек М. А. Указ. соч. ⁴⁰ АЮЗР. — Т. 15. — С. 424. ⁴¹ Літопис Самовидця. — С. 79—80. ⁴² Казем-Бек М. А. Указ. соч. ⁴³ АЮЗР — Т. 15. — С. 399 ⁴⁴ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 183, 209.
- ⁵ АЮЗР. — Т. 4. — С. 238
- ⁶ Там же — Т. 15 — С. 399
- ⁴⁷ Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ⁴⁸ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ⁴⁹ Сафонович Ф. Назв. праця. — С. 235.
- ⁵⁰ Грабянка Г. Указ. соч. — С. 166—168
- ⁵¹ Величко С. Назв. праця — С. 251—252
- ⁵² Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ³³ АЮЗР. — Т. 15. — С. 401—402.
- ⁵⁴ Там же — С. 399
- ⁵⁵ Там же — Т. 4. — С. 238
- ⁵⁶ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 209—210.
- ⁵⁷ Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии — Чернигов, 1862 — С. 328
- ⁵⁸ Величко С. Назв. праця.